

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄԱՐԱՇԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միտրան Միսասեան

1909-ի կիլիկեան կոտորածներէն անմասն չէ մնացած նաեւ Մարաշի հայութիւնը, թէեւ անոր տուած զոհերուն թիւը, համեմատած Ատանայի, զգալիորէն եղած է նուազ:

1909-ին Մարաշ գաւառի հայաբնակ գիւղերը շատ աւելի զոհեր տուած են, քան նոյն ինքն Մարաշ քաղաքը: Որոշ մարաշցիներ ալ սպաննուած են Պաղչէի մօտերը, Մարաշ-Ատանա ճանապարհին: Ամբողջ գաւառը, ըստ հոս հրատարակուող փաստաթուղթերէն մէկուն, ունեցած է 643 զոհ, բայց այդ թիւը, վիրաւորներէն շատերու մահանալով, բարձրացած է 787-ի¹:

Մէկէ աւելի աղբիւրներ կը հաստատեն, որ Մարաշի թուրքերը համատարած շարդի չեն դիմած՝ վախնալով մօտակայ Ձէյթունի քաջամարտիկներէն եւ բաւարարուած են մասնակի կոտորածներով, կողոպուտներով, առեւանգումներով եւ աւելումով:

Ըստ դէպքերուն ականատես Գրիգոր Գուտուլեանի, Ձէյթունի ազգային իշխանութիւնները կոտորածներու օրերուն «ազդու եւ սպառնական» հեռագիր մը յղած են Մարաշի թուրքերուն, որմէ ետք տեղւոյն հայ եւ թուրք մեծամեծները «աղաչական» հեռագրած են Ձէյթուն, խնդրելով որ «ի սէր Քրիստոսի Ձէյթուն

թող չչարժի»: Գուտուլեան ապա յաւելած է, թէ «Ձէյթուն այս անգամ փրկեց Մարաշը»²: Նոյնը հաստատած են նաեւ դէպքերուն քաջածանօթ ժազ Սայապալեան³ եւ ուրիշներ:

Թէպէտ կիլիկեան կոտորածներուն նուիրուած հայերէն եւ այլ լեզուներով կայ բաւական հարուստ գրականութիւն, սակայն Մարաշի յատկացուած բաժինները համեմատաբար եղած են համեստ: Այս առումով լաւագոյն աղբիւրը կը մնայ Յակոբ Թերզեանի հիմնարար գործը⁴:

Մարաշի 1909-ի կոտորածներուն մասին կարեւոր մանրամասնութիւններ կան նաեւ Գրիգոր Գուտուլեանի նշուած աշխատութեան, Կ. Պոլսոյ մէջ հիմնուած Այրիխնամ եւ Որբախնամ մարմիններու հրատարակած զոյգ տեղեկագրերուն⁵, Հրաչիկ Սիմոնեանի նորատիպ աշխատութեան⁶ եւ այլ հատորներու մէջ:

Որքան ալ զարմանալի թուի, բայց եւ այնպէս պէտք է հաստատել, որ Մարաշի պատմութեան նուիրուած Գրիգոր Գալուստեանի մեծարժէք հատորը կիլիկեան կո-

2 Գ. Գուտուլեան, Աշ. աշխ., էջ 63-64:
3 Տեղեկագիր Այրիխնամ յանձնաժողովի 1910 Սեպտ. 11-1912 Սեպտ. 11. Յատկութեամբ Տեղեկագիր քննիչ-պատուիրակ Պ. Ժազ Սայապալեանի, Կ. Պոլիս, 1912, Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 32, 37:
4 Յ. Թերզեան, Աշ. աշխ., 860, 4 չ. էջ:
5 Տեղեկագիր Այրիխնամ կեդր. յանձնաժողով, Տեղեկագիր 1909 Օգոստոս 7-1910 Դեկտեմբեր 31, Կ. Պոլիս, 1911, 140, 2 չ. էջ:
6 Հրաչիկ Սիմոնեան, Հայերի զանազան կոտորածները կիլիկիայում (1909 թ. Ապրիլ), Երեւան, 2009:

1 Սպաննուողներուն վերջնական թիւը տրուած է ըստ Հալէպի առաջնորդ Օսթէ վրդ. Գասպարեանի տեղեկագրին (Միսաք Քէլէշեան, Միսմատեան, Պէյրութ, 1949, էջ 551): Այլ աղբիւրներ, զոհերու ընդհանուր թիւը հասցուցած են 800-ի (Յակոբ Յ. Թերզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 264 եւ Գրիգոր Գ. Գուտուլեան, Հայ լեռը. Կարմիր դրոշմներ կիլիկիոյ աղէտէն, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 63):

տորածներուն մասին հարուստ նիւթ, չի պարունակեր. եղածը պարզ արտատպում մըն է Թերզեանի հատորէն եւ Այրիխնամի տեղեկագրէն, առանց կարեւոր յաւելումներու⁷:

Կիլիկեան կոտորածներէն աւելի քան դար մը ետք, տակաւին անոր մասին չհրատարակուած եւ չունումնասիրուած արխիւային հսկայական նիւթ կայ հայ թէ օտար դիւանատուներու մէջ: Կոտորածներուն վերաբերող անտիպ փաստաթուղթերու հաւաքածոյ մըն ալ կայ Բերիոյ (Հալէպի) թեմի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ, որմէ քաղելով հրատարակութեան կու տանք Մարաշի գաւառին եւ մասամբ՝ անոր սահմանակից Ատանայի նահանգին վերաբերող հինգ անտիպ փաստաթուղթեր:

Վստահ ենք որ առաջին անգամ դիտական շրջանառութեան մէջ դրուող այս նիւթերը նոր լոյս պիտի սփռեն մութ մնացած բազմաթիւ կարեւոր դրուագներու վրայ եւ պիտի ընդարձակեն կիլիկեան կոտորածներուն մասին մեր պատկերացումները:

Փաստաթուղթերը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Մեր կողմէ աւելցուած քանի մը բառերը առած ենք փակագրիծերու մէջ []:

Փաստաթուղթերուն կցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ, ուր սակայն առանձին-առանձին չենք յիշած 1915-ին հոս յիշատակուող բնակավայրե-

7 Գրիգորի Հ. Գալուստեան [Կիլիկեցի], Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ձէյթուն, հրատարակուած Մարաշի Հայրենակցական միութեան կողմէ: Մարաշի վարչութեան, Միացեալ Նահանգներու Արտատպում, Սիւ Յորթ, 1934, էջ 759-767: Արտատպումները Թերզեանի հատորէն (էջ 262-269) եւ Այրիխնամի-Սայապալեանի Տեղեկագրէն (էջ 29-34):

րու հայութեան վերապահուած ճակատագիրը, որովհետեւ այն բոլորի պարագային ալ նոյնն է՝ աքսոր, կոտորած եւ զինադադարին տասանորդուած վերապրողներու վերադարձ հայրենի աւան, ապա Կիլիկիոյ հայաթափումով կրկին կոտորած ու վերապրողներու փախուստ հայրենի բնակավայրէն:

Ամփոփ ծանօթութիւններ Մարաշի մասին.
Մարաշ կամ Գերմանիկ՝ պատմական քաղաք Կիլիկիոյ մէջ, օսմանեան Հալէպ նահանգի, Հալէպ գաւառի, Մարաշ գաւառակին կեդրոնը: Կը գտնուի Այնթապէն հիւսիս-արեւմուտք:

Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութեան տարիներուն շրջան մը մտած է հայկական պետութեան կազմին մէջ, իսկ օսմանեան տիրապետութեան շրջանին, Մարաշի գաւառը նախ մաս կազմած է Ատանայի նահանգին, 1866-ին՝ Հալէպի նահանգին, իսկ 1911-ին վերածուած է անկախ գաւառի:

Համիտեան կոտորածներուն, քաղաքի հայութիւնը տուած է 972 զոհ, կողոպուտուած են հայերու պատկանող հարիւրաւոր տուներ, հրկիզուած են հայկական թաղամասերն ու եկեղեցիները եւ տեղի ունեցած են անասելի դժբախտութիւններ⁸:

Մարաշը ունեցած է հայ երեք համայնքներուն պատկանող 12 եկեղեցի եւ բազմաթիւ դպրոցներ, որոնցմէ առաւել ծանօթ էր Ազգային Կեդրոնական վարժարանը:

Տեղւոյն հայերը ունեցած են նաեւ որբանոցներ, հիւանդանոցներ, աստուածաբանական ճեմարան, աղջկանց բարձագոյն վարժարան, բարեսիրական միութիւններ, տպարան, հայերէն երկու թերթ եւ այլն:

8 Գ. Գալուստեան, Աշ. աշխ., էջ 742-750:

Կիլիկեան կոտորածներուն, 787 զոհերու կողքին, Մարաշի հայութիւնը ունեցած է 426 հայ առաքելական, 940 աւետարանական համայնքի եւ 58 կաթողիկէ որբեր⁹: Այրիներուն թիւը քաղաքին մէջ եղած է 148, իսկ գիւղերուն մէջ՝ 53¹⁰: Դէպքին՝ Մարաշի գաւառին մէջ հրկիզուած են նաեւ հայերու պատկանող 2.329 տուներ¹¹:

1 Սեպտեմբեր 1909-ին, Կիլիկիոյ Որբախնամ կեդրոնական յանձնաժողովը քաղաքին մէջ հիմնած է որբանոց մը, որուն համար առաջնորդ Վեհապետեան Սրբազան վարձած է երկու շէնք, ուր հաւաքուած են որբերը: Որբանոցը ունեցած է 16 պաշտօնեայ: Հոն ապաստանած են 105 որբ եւ 73 որբուհի, ընդամէնը 178 հոգի: Յիշենք որ, որբանոցի հիմնադրման աշխատանքներուն մէջ մեծ բաժին ունեցած է Խաչատուր Գոռուզեան¹²:

Քաղաքը 1912-ին ունեցած է 4 հազար հայ տուն, որուն 2.000-ը եղած են ա-

ռաքելական եւ հազարականը՝ աւետարանական ու կաթողիկէ¹³, իսկ 1913-1914 թուականներուն, հայերը կազմած են քաղաքի բնակչութեան կէսը՝ 22.500 անձ¹⁴: Այլ աղբիւր մը, ցեղասպանութեան նախօրեակին, քաղաքի բնակչութեան թիւը հասցուցած է 70 հազարի, որուն 40 հազարը եղած են հայեր, իսկ մնացեալները՝ թուրքեր, արաբներ, յոյներ, եւ այլք¹⁵:

Ձինադադարին, Մարաշ հաւաքուած են տեղացի եւ այլ վայրերէ ապաստանած աւելի քան 21 հազար հայեր: որոնք աւելի ետք հերոսաբար դիմադրած են Մուսթաֆա Քեմալի ղեկավարած միլիտարական սպառնալիներու յարձակումներուն, սակայն երբ 12 Փետրուար 1920-ին ֆրանսական բանակը քաղաքը քաղաքէն, տեղւոյն հայերը ենթարկուած են ընդհանուր կոտորածի ու տուած են մօտաւորապէս 13 հազար զոհ, իսկ միւսները հեռացած են անկէ ու ապաստանած են Հալէպ եւ այլուր:

13 Տեղեկագիր Այրիախնամ... Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 32:
 14 Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide, Paris, 1992, p. 309:
 15 Ս[արգիս] Մ. Մոցիկեան, Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, 1947, էջ 396:

9 Տեղեկագիր 1909... էջ 90, 94-95:
 10 Տեղեկագիր Այրիախնամ... Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 30, 32:
 11 Մ. Քէլէշեան, Աջ. աշխ., էջ 551:
 12 Տեղեկագիր 1909... էջ 13, 18:

1

Առաջնորդարան Հայոց Ի Մարաշ
 Մարաշ, Ապրիլ 10 1909
 Համար.....
 Գերապատիւ Տ. Շահէ վարդապետ Գասպարեան՝ Բարեջան Առաջնորդ հայոց Բերիոյ Բերիա

Ս. հայր,
 Կոտորածի երկիւղը որ ամիսներէ ի վեր կ'ահաբեկէր զմեզ, իրականացաւ վերջապէս, Ապրիլ 3 շաբաթ օրը ցերեկուան ժամը 3ին խլրտում մը ելաւ շուկային մէջ, թուրքերն յարձակեցան խուճապի մատնուած հայերուն վրայ, սուրերով ու դաշոյններով, երկաթագործները մուրճերով եւ ուրագներով սկսան արին սփռել: Ձիւնուորական հրամա[նա]տարը անմիջապէս շուկայ իջաւ, քաղքին ամէն կողմը զինուորներ ցրուեց ջոկատ ջոկատ, որով ջարդը դադարեցաւ եւ սոսկալի արիւնհեղութեան մը առաջն անուեցաւ:

Շուկաները գոցուեցան, հայերն 3 օր տուները փակուած մնացին: Երկուշաբթի երեկոյեան ժամը 10ին, կառավարիչ Հայտար փաշան եւ հրամանատարը շուկայ իջան հայ եւ թուրք երեւելիներու հետ եւ խանութները բանալ տուին: Ձոհերուն թիւն է 41, որոց 11ը նոյնհետայն անշնչացած էին, մնացեալք ծանրապէս վիրաւորուած, եւ հետզհետէ մեռան ու կը մեռնին, 4-5 հատին հազիւ ապրելու յոյս կայ:

Քաղաքիս մէջ այսչափ:
 Շրջակաբնակ թուրք խուճանը ամբողջութեամբ ոտքի ելած, ծովու կոհակներու պէս յարձակումներ կը գործէ ասդին անդին: Լաբաճլը², Քիշնէզ³, Կէօքլայիր⁴, Ճամըսթըլ⁵, Պաղչէ⁶, Հասանպէկ⁷, Գարակէօզլէր, Քէլէֆա⁸, Էյինթի⁹, Սարըլար¹⁰, Կէօլճէյիզ¹¹, Չագըր Օղլու¹², Տէրէ Քէօյի¹³, Խառնը¹⁴, 14 գիւղ գրեթէ ամբողջովին այրուեցան, թալլուեցան ու կոտորուեցան, Քիշիֆլի¹⁵ գիւղին 70 տունը այրեցաւ, գնդակէ ու կրակէ ազատ մնացածները եւ կեղեցին ապաստանած են: Միւս գիւղերէն ողջ մնացածները Ֆրնտըճագ¹⁶ փախած ապաստանած են իբրեւ 2000 անձինք: Շատեր կ'ինքնով

ու տղաքներով լեռները մնացած են, որոնց վիճակէն տեղեկութիւն չունինք: Անձի կորուստին ամբողջական թիւը յայտնի չէ:

Տեղական միջոցներով մաս մը հաց եւ այլն փութացուցինք Ֆրնտըճագ եւ Քիշիֆլի, բայց հազարներով մարդիկը քանի մը օր կերակրելն իսկ անկարելի է մեզ համար, որ բազմաթիւ կարօտեալներով ու կարօտութիւններով պաշարուած ենք: Եթէ հեռագրով անմիջական նպաստներ չհասնին, ողջ մնացածներն ալ աւօթի եւ անպատասպար պիտի կորնչին...

Այսօր իսկ հեռագրով կարօտութիւնները պարզեցինք Ձեր սրբազնութեան եւ նպաստ խնդրեցինք, հեռագրին պատճէնն ահա կը ներփակեմ:

Թէ ինչպէ՛ս պայթեցաւ խնդիրն այս կողմեր, կամ ինչ եղաւ անմիջական շարժառիթը, սապէս կրնանք մեկնել: Թուրք մոլի խուճանը արդէն արիւնհեղութեան եւ աւարառութեան հուրով ելեկտրացած՝ արտաքին պոտիկ ազդակի մը կը կարօտէր պայթելու համար, Ատանայի¹⁷ եւ Օսմանիյէի¹⁸ արիւնալից դէպքերուն արձագանգը կատարեց այդ ազդակի դերը, եւ անոպայ տարրը գործեց սոյն աղէտալի խժոճութիւնները: Սա կէտը միայն կ'ուզենք յիշել առ այժմ թէ Մարաշի կառավարութիւնը միջոց ունէր արգիլելու դէպքը գէթ մասամբ, բայց բարիկամեցողութիւն չունեցաւ: Թուրք խուճանին գրգռումն ու յարձակման ծրագիրները նախապէս զգալով, դէպքին նախընթաց ուրբաթ օրն իսկ դիմեցինք կառավարիչ փաշային, եւ խնդրեցինք ազդու միջոցներ ձեռք առնել: Բայց ցուրտ անտարբերութեամբ մը պատասխանեց մեզ: Քաղաքիս դէպքը տեղի ունենալէն խուճանը 3 ժամ հեռուն Քիշիֆլի գիւղը հրոսայետոյ, 3 ժամ հեռուն քանի մը մարդիկ մեզ խուճանէ պաշարուեցաւ, քանի մը մարդիկ մեզ հասնելով օգնութիւն խնդրեցին. այդ մարդիկն առինք կառավարչին գացինք, դարձեալ միեւնոյն անտարբերութիւնը, միեւնոյն անփութութիւնը, որ չի կրնար դիտումնաւոր չ'ըլլալ¹⁹: Եւ եթէ քաղաքիս դէպքին առաջն անուած ըլլալով արիւնհեղութիւն չպատահէր, շրջակաբնակ թուրքերն ալ այնքան քաջալերութիւն եւ համարձակութիւն չպիտի ստանային, որով աղէտին մեծագոյն մասը խնայուած պիտի ըլլար...

Այսպէս իրողութիւնը մի առ մի պատկերացնելէ յետոյ, աւելորդ կը համարիմ ուրիշ բան մ'աւելցնել, վստահ ըլլալով որ հարկ եղածը կը խորհուի եւ կը գործադրուի:

Համբարի Ս. Աշոյղ՝ մնամ խորին ակնածանօք, Առաջնորդական փոխանորդ հայոց Մարաշու Սահակ Քենյ. Տէր Պետրոսեան²⁰

Այս բոլորի մէջ մեծ վտանգի մէջ ենք, յանկարծ շուկաները գոցուեցան եւ ժողովուրդը տունները փակուեցան²¹:

2

30 Ապրիլ 1909 Մարաշ

Գերապատիւ

Տէր Շահէ Վարդ. առաջնորդական տեղապահ Հալէպի եւ վիճակաց

Ս. հայր,

Պատիւ ունեցայ ստանալու Գերապատուութեանդ Ապրիլ 27 թուակիր նամակը, դժբախտաբար քաղաքս մատնուած է կրկին մեծ ահուդողի մը. Ապրիլ 29 Զորեքշաբթի կէս օրէն վերջը, վախէն ժողովուրդը յանկարծ խանութները գոցեց եւ տունները լեցուեցաւ: Փոխի միւտիրին²² եւ իր ընկերները կիրակի օր ժամանեցին քաղաքս, այցելութեան գացինք, ոճրագործներու դատապարտութեան եւ քաղաքիս անդորրութեան վերահաստատման մասին ապահովութիւն ցոյց տուին, խնդրեցինք որ մինչեւ որ բաւական զօրք չժամանէ Մարաշ ունէ գործադրութեան չ'ձեռնարկուի, որովհետեւ գիտէինք թուրք խուժանին վայրագութիւնը, սակայն երեքշաբթի գիշեր մարդասպանները ղրկուեցան Հալէպ եւ այս պատճառաւ խուժանուհիք սկսան Զորեքշաբթի կէս օրէն վերջը կառավարութեան դէմ ցոյցեր կատարել. կառավարական պաշտօնատան վրայ յարձակում գործեցին պահանջելով իրենց որդւոյ վերադարձուիլը: Այսօր հայ թուրք ամէն խանութներ գոցուած են, հայերը կը վախնան դուրս ելնելու: Քաղաքիս հայ բնակչութիւնը ահ ու սարսափ եւ մեծ վտանգ մը պաշարած է: Զինուորական ոյժը թէեւ կ'աշխատի ապահովութիւնը

վերահաստատելու սակայն իր միջոցները անբաւական ըլլալուն եւ ընտրութիւնները²³ զէնքի վրայ եղած ըլլալուն պատճառաւ անկարող կ'զգայ ինքզինքը իր ուզածը գործադրելու: Ապրիլ 4ի դէպքէն ի վեր մոլեռանդ խուժանին յուզումը չէ փարատած տակաւին, եւ վերջին անգամ ոճրագործներուն հարցաքննութեան համար Հալէպ ղրկուիլը կատարեցուց զիրենք: Գիշեր ցորեկ ահուսարսափի մէջ ենք, թէեւ կառավարութիւնը կ'աշխատի սակայն իր ոյժերը անբաւական են, քաղաքիս անդորրութեան վերահաստատումը կախեալ է բաւականաչափ սահմանադրասէր զօրաց գալստեան: Ներկայ տեղացի ընտրութիւնները ցրուելով եւ յանձաւորներուն խստիւ պատժուելուն, թէեւ զօրքի գալու համար յոյսեր կը տրուին, սակայն տակաւին չիրականացաւ եւ օր ըստ օրէ կ'սպասենք: Արդեօք ե՞րբ վերջ պիտի գտնեն այս երկիւղալի եւ տագնապալից օրերը: Կ'աղաչենք աշխատեցէք, ուր որ անկ է դիմեցէք, մանաւանդ հիւպատոսներուն մօտ պարզեցէք եւ դարման խնդրեցէք մեր անապահով եւ վտանգալից կացութեան համար: Աւելի կը յուսահատեցնէ ըզմեզ Ատանայի տխրառիթ դէպքը, եւ շրջակայ հայերուն, զոր բնաշինը ըլլալու աստիճան ջարդուած են, մնացորդներուն անորոշ, անպատուապար եւ վտանգալից կացութիւնը: Խումբ մը գաղթական հայեր որ ապաստանած էին Ֆրնտըճագ, կառավարութեան պահանջքին համեմատ աշխատեցանք ղրկել Պաղչէ, ուսկից կը լսենք որ անպատասպառ, անխնայ եւ անպահով կացութիւն մը ունին, տակաւին հայեր կ'որսացուին լեռներու վրայ եւ ձորերու մէջ: Այս դժնդակ պարագաներու տակ ի՞նչ է կառավարութեան երկար անգործութեան պատճառը, չենք հասկնար: Տեղացի թուրք խուժանը կ'ուզէ որ ոճրագործները եթէ երբեք գտնուին հարցաքննութիւններին կատարուի հոս Մարաշ ոչ թէ Հալէպի մէջ: Առաջարկեցին մեզ քրիստոնեաներուն եւ մենք առ ահի այս մտքով հեռագիր մը ստորագրեցինք: Պահանջուած տեղեկագիրը պատրաստելու վրայ ենք, երբոր պատրաստ ըլլայ անմիջապէս կը ղրկենք: Կը խնդրենք կրկին օր առաջ մեր այս վտանգալից կացութեան դարման մը գտէք, անհամբեր սպասելով

Ձեր գերապատուութեան պատասխանը մնամ խորին յարգանքօք

Առաջնորդական փոխանորդ Սահակ Քենյ. Ս. Պետրոսեան

3

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ Ի ՄԱՐԱՇ

Մարաշ 1 Յուլիս 1909

Համար 55

Հոգեշնորհ Տ. Շահէ վարդ. Գասպարեան բարեբան Առաջն. տեղապահ հայոց Հալէպի

Ձեր սիրելութեան 347, եւ 360 համարաւ եւ Յունիս 4, 22 թուականաւ կրկին պաշտօնագրերը ընդունած ենք:

Ներփակեալ կը գտնէք, ի պատասխան Ձեր ժ. Գ. հարցարանին Մարաշի եւ շրջակայից մէջ տեղի ունեցած տխուր դէպքերու տեղեկագիրը եւ միանգամայն կողոպտուած գոյքերուն մօտաւոր փոխարժէքի եւ անձի կորստեան ցուցակը, որ կը յուսամ թէ ըստ կարելոյն պիտի կրնայ ծառայել Ձեր պաշտօնական ձեռնարկին եւ բողոքներուն:

Տարսօնի²⁴ Գոլչէճի կիսաւարտ Տիգրան Տէր Յակոբեան անուն բնիկ մարաշցի հայ պատանի մը, Հալէպի կառավարական բարձր վարժարանը ի շարս ձրիավարժ աշակերտաց ընդունուելու փափաքը ունի, ըստ որում ասկէ 4 տարի առաջ, ըստ խոստման նախարարութեան Բարձրագոյն դրան, ասկէ ղրկուած հայ աշակերտ մը ընդունուած եւ շրջանը աւարտելով արձակուած է, եւ թափուր կը մնայ նախորդ հայ աշակերտին տեղը: Յիշեալ վարժարանի այս տարուան վերաբացումէն ետք կը կարծէք որ նոր ձրիավարժ աշակերտի մը ընդունելութեան կարելիութիւն կայ, այս մասին դուրսուրէն կարելիութիւն կայ, այս մասին կը խնդրեմ որ տեղւոյդ կառավարութեան կրթական տեսչութեան դիմում մը ընելով արդէք նաեւ ներփակեալ դատական խնդրոյ մը ըրէք նաեւ ներփակեալ դատական խնդրոյ մը թղթոց թուահամարին համեմատ պատկանեալ դատարանէն դատին այժմեան վիճակը հասկնալ, ստուգել եւ մեզ տեղեկագրել, վասնզի իր

եղբօրը իրբեւ մարդասպանը ամբաստանուելով բանտարկուած հայ երիտասարդի մը դատն է, եւ անոնց մայրը իր զաւակներէն մին արկածով մեռած, եւ միւսն ալ իրբեւ անոր մարդասպանը բանտերու մատնուած տեսնելով թախանձագին կ'աղերսէ իր բանտարկեալ զաւակին, եթէ կարելի է, ազատ արձակման համար ջանադրութիւն մը լինի Առաջնորդարանիս կողմէն: Այս առթիւ եւ մենք կ'ուզենք ստոյգ տեղեկութիւն մ'առնել դատին այժմեան վիճակին վրայ:

Տեղւոյս կառավարիչը Կէլիպօլու²⁵ կ'երթայ եւ այնտեղից Մարաշ պիտի գայ կ'ըսուի: Քաղաքիս Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ թաղին ջուրի խնդրոյն վերաբերալ պաշտօնական թուղթերը եկածին տեղւոյս կառավարութեան, եւ տակաւին ձեռնարկուած չէ խնդրոյն կարգադրութեան: Նորընտիր կառավարիչին կ'սպասուի:

Հաճնոյ²⁶ Առաջնորդ Տ. Ներսէս վարդ. Դանիէլեան²⁷ 18 օրէ ի վեր աստ կառավարութեան պաշտօնատունը սենեակ մը բանտարկուած կը մնայ իրեն ընկեր (սենեկակից) ունենալով տեղւոյս հրաժարեցուցեալ դատաւորը, ցարդ չեն աւարտած իր հարցաքննութիւնները, որ կը կատարուի տեղւոյս Պատերազմական Ատեանի նախաքննիչ մասնախմբին առջեւ: Եւ որոշ չենք գիտեր թէ խնդրին ելքը ի՞նչ պիտի ըլլայ²⁸:

Աղօթարար

Առաջնորդ հայոց Մարաշի Մ. Ե. Վեհապետեան²⁹

4

Համար 56

Մարաշ 1 Յուլիս 1909

Տեղեկագիր Մարաշու եւ շրջակայից տխուր դէպքերուն (1909 Ապրիլ 1)³⁰

Ա.- Քաղաքիս մէջ տխրագոյնցիկ ու սրտաճմլիկ դէպքը պատահեցաւ Ապրիլ 4ին, եւ այս միջոցին էր որ Մարաշու վիճակին պատկանող Մարաշու, Զազըրլար, Կէօլճէլիզ գիւղերուն վրայ շրջակայ թուրք խուժանը յարձակե-

Պաղչէէն հիւսիս-արեւմուտք մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ: 1912-ին ունեցած է 120 տուն հայ առաքելական եւ միայն մէկ տուն թուրք (Տեղեկագիր Այրիսիսում... Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 69):

Կիլիկեան կոտորածներուն, զիւղը տուած է 149 զոհ, ընդ որում՝ երկու քահանայ հայրերը, որմէ ետք, մեծամասնութեամբ բաղկացած է այրիներէ եւ ունեցած է ընդամենը 50-60 վերապրող տղամարդ (Գ. Գուտուլեան, մշ. աշխ., էջ 52):

Կոտորածներուն հետեւանքով, Լաբաճըն ունեցած է 74 այրի եւ 161 որբ (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 253), իսկ ըստ այլ աղբիւրի՝ ունեցած է 282 հայ առաքելական եւ 4 հայ անտարանական համայնքի որբեր (Տեղեկագիր 1909... էջ 81, 85):

3 Հայաբնակ գիւղ Ատանա մահաճի Եարփուզ գաւառի Պաղչէ գաւառակին մէջ, Հասան Պէլլիէն հարաւ-արեւելք, անկէ մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ: 1909-ին ունեցած է 30 հայ տուն:

Կիլիկեան կոտորածներուն, թուրքեր այրած են հայերու 7 տունը եւ սպաննած են 35 հոգի, որոնք ձգած են հայ առաքելական համայնքի 75 որբ եւ 18 այրի (Տեղեկագիր 1909... էջ 79, Տեղեկագիր Այրիսիսում... Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 71):

Ըստ այլ աղբիւրի, 1909-ին զիւղը ունեցած է 39 հայ տուն՝ 265 անձ, որոնցմէ սպաննուած է 40 հոգի: Թուրքեր կողոպտած են զիւղը եւ այրած՝ հայերու պատկանող 28 տուն (Հ. Սիմոնեան, մշ. աշխ., էջ 142):

4 Կամ Կէօլչայի: Ջուտ հայաբնակ գիւղ Ատանա մահաճի Եարփուզ գաւառի Պաղչէ գաւառակին մէջ, Պաղչէէն հիւսիս-արեւմուտք երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ:

1909-ին ունեցած է 14 տուն, որմէ կոտորածներուն զոհուած է 15 անձ: Ջոհերը իրենց ետին ձգած են 14 այրի եւ 37 որբ (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 253), իսկ 1915-ին ան ունեցած է 15 հայ տուն՝ 114 բնակիչ (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երեւան, հտ. Ա., 1986, էջ 899):

5 Կամ Ջամուսթոյ: Հայաբնակ գիւղ Մարաշ գաւառին մէջ, Մարաշ քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք՝ 6-8 քմ. հեռաւորութեան վրայ, համանուն դաշտին մէջ:

Ըստ Մարաշի Առաջնորդարանի պատրաստած 30 Օգոստոս 1910 թուակիր տեղեկագրին, 1909-ի կոտորածներու մախթաբակին, զիւղը ունեցած է 6 տուն՝ 40 հայ բնակիչ:

Նոյն թուականին, թուրքեր կողոպտած են հայերու բոլոր տուները եւ սպա՝ այրած են զանոնք (- Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 268):

Առաջին աշխարհամարտի մախթաբակին, աւանը ունեցած է մօտ 50 հայ բնակիչ (Գ. Գալուստեան, մշ. աշխ., էջ 42), իսկ ըստ այլ աղբիւրի՝ 250 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, մշ. աշխ., էջ 310):

1920-ի Մարաշի կոտորածի միջոցին, Մամըսթըլի հայտնիները եղած է առաջին թիրախը, ուր թուրքեր սպաննած են 6 հայ:

6 Պաղչէ կամ Պուլանըլա: Գիւղաքաղաք՝ Կիլիկիոյ մէջ, Ատանա մահաճի Եարփուզ գաւառի Պաղչէ գաւառակի կեդրոնը, Միհուն գետի ձախ կողմը, Ատանա քաղաքէն եւ Հասան Պէլլիէն հիւսիս-արեւելք, վերջինէն 2 ժամ հեռու, Պաղտատի երկաթուղագծին վրայ:

Պաղչէի հայերը, կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ, մախ դիմած են ինքնապաշտպանութեան, սպա մահաճեղով հեռացած են անկէ, իսկ թուրք խուժանը աւան մտնելով կողոպտած է զայն, սպա այրած է հայերու պատկանող 120 տուն եւ սպաննած է 285 հայեր, որոնք իրենց ետին ձգած են 105 որբ եւ 49 այրի (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 206-208, 252): Տեղւոյն միօթի Իսմայիլը, հայերու կոտորածին մէջ իր ունեցած տխուր դերակատարութեան համար, անկի ետք, կառավարութեան կողմէ կախաղան բարձրացուած է:

Պաղչէն ունեցած է հայ առաքելական եւ անտարանական մէկական եկեղեցի: Տեղւոյն ազգային զոյգ վարժարանները 1908-ին ունեցած են 70 աշակերտ եւ 40 աշակերտուհի:

Գիւղը Ի դարասկզբին ունեցած է 3 հազար բնակիչ, իսկ 1909-ին 128 տուն՝ 824 հայ (Հ. Սիմոնեան, մշ. աշխ., էջ 137-140, 283), իսկ ըստ այլ աղբիւրի՝ ունեցած է 724 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, մշ. աշխ., էջ 301):

7 Կամ Հասան Պէլլի: Հայաբնակ մեծ գիւղ Ատանա մահաճի Եարփուզ գաւառին մէջ, Օսմանիէ քաղաքէն հիւսիս 25 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Կիլիկիոյ հարաւ-արեւելքը:

Աւանը ունեցած է հայ առաքելական եւ անտարանական համայնքներու մէկական եկեղեցի: Տեղւոյն ազգային զոյգ վարժարանները 1908-ին ունեցած են 150 աշակերտ եւ 80 աշակերտուհի: Հայ անտարանականները եւս ունեցած են իրենց դպրոցը:

1909-ին Հասան Պէլլին ունեցած է 385 տուն, որուն 300-ը՝ հայ առաքելական, 65-ը՝ անտարանական եւ 20-ը՝ մահմետական: Տեղւոյն հայոց ընդհանուր թիւը եղած է 2190 (Հ. Սիմոնեան, մշ. աշխ., էջ 133-134), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, Առաջին աշխարհամարտէն առաջ ունեցած է անկի քան 800 հայ տուն (Գրիգորիս Մ. Վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթեան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութեան. Պետիսէն դէպի Ջոր 1914-1920,

Ա. հատոր, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1922, էջ 373):

Կիլիկեան կոտորածներու միջոցին, 3 Ապրիլ 1909-ին, 10 հազարանոց թուրք խուժանը յարձակած է գիւղին վրայ: Տեղացիք դիմադրած են քաջաբար: Յաջորդ օր սակայն, բարձրացած է խուժանին թիւը, մինչ հայեր կրցած են ապաստանի մօտակայ լեռները եւ մասամբ փրկուի ընդհանուր կոտորածէն: Թուրքերը զիւղ մտնելով այրած են եկեղեցին եւ 500 տունը ու սպաննած են անկի քան 700 հայեր, ընդ որում՝ 3 քահանայ հայրեր: Կոտորածին հետեւանքով, աւանը ունեցած է 423 որբ եւ 187 այրի (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 208, 253):

1915-ին, Հասան Պէլլին եղած է աքսորական հայերու համակերպման վայրերէն մէկը, ուր գտնուած են գաղթականներու քանի մը հարիւր վրաններ (Երուսաղ Օտեան, Անթիոյ տարիներ 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), աշխատասիրութեամբ Գրիգոր Յակոբեանի, Երեւան, 2004, էջ 194):

Ջիմադադարէն ետք, հոն հաւաքուած վերապրողները ամիսներով հերոսաբար դիմադրած են միլիական չէթներու յարձակումներուն, բայց ի վերջոյ մահաճեղով՝ ապաստանած են Հալէպ:

8 Կամ Քէլէֆի: Հայաբնակ գիւղ Մարաշ գաւառին մէջ: Ի դարասկզբին ունեցած է 70 տուն հայ բնակիչ:

1909-ին թուրքեր անրած ու այրած են զայն, իսկ բնակիչները մեծ մասամբ կոտորուած են (Ստեփանեանի Ս. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երեւան, հտ. Ե, 2001, էջ 341):

9 Կամ Ինթիլի, Էնթիլի: Գիւղ՝ Կիլիկիոյ մէջ, Ատանա մահաճի Եարփուզ գաւառին մէջ, Սեւ լեռներուն վրայ, Ատանա քաղաքէն եւ Հասան Պէլլիէն հիւսիս-արեւելք, վերջինէն 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Ամանոսեան լեռնաշղթայի արեւմտեան դուռն է Ինթիլին, ուրկէ կը սկսի մօտաւորապէս 5 քմ. երկարութիւն ունեցող երկաթուղիի մշակուած փապուղի, որ կ'անցնի Ամանոսեան լեռներուն տակէն: Հիւսիսէն՝ Այրանի մուտքէն շոգեկառքը փապուղի մտնելով դուրս կու գայ հարաւէն՝ Ինթիլիի կողմէն:

Ինթիլիի հայերը 1909-ի կիլիկեան կոտորածներուն տուած են 38 զոհ: Թուրքեր այրած են անտարանները (Տեղեկագիր Այրիսիսում... Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 73):

Սայապալեանի փրկուած է 2 տղամարդ միայն: Կոտորածէն փրկուած է 2 տղամարդ միայն: Ջարդին հետեւանքով զիւղը ունեցած է 14 այրի եւ 42 որբ (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 209, 253), եւ 42 որբ (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 209, 253), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է հայ առաքելական համայնքի 62 որբ (Տեղեկագիր 1909... էջ 79):

Աւանը 1912-ին ունեցած է 100 տուն բնակչութիւն, որուն 30-ը հայ առաքելականներ էին (Տեղեկագիր Այրիսիսում... էջ 73):

Առաջին աշխարհամարտի տարիներուն, Ամանոսեան լեռներուն վրայ գտնուող Ինթիլիայրան փապուղիի կառուցման աշխատանքներուն ներգրաւուած են մեծաթիւ աքսորական հայեր, որոնք ժամանակաւորապէս փրկուած են սորիական անապատ դրկուելու վտանգէն, սակայն անկի ետք, անոնց մէկ մասը կոտորուած է տեղւոյն վրայ, իսկ միւսները աքսորուած են:

10 Հայաբնակ գիւղ Մարաշ գաւառի Օքէրոպա գիւղախումբին մէջ, Մարաշէն հարաւ-արեւմուտք 13 ժամ հեռաւորութեան վրայ: Իր մօտերը կը գտնուին Սարուանդիքար պատմական բերդաքաղաքին աներակները:

Ըստ Մարաշի Առաջնորդարանի պատրաստած 30 Օգոստոս 1910 թուակիր տեղեկագրին, 1909-ի կոտորածներու մախթաբակին, զիւղը ունեցած է 12 տուն՝ 69 հայ բնակիչ, որոնցմէ կոտորուած է 1 հոգի: Թուրքեր այրած են անտարաններու բոլոր տունները (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 268): Կոտորածներուն հետեւանքով զիւղը ունեցած է առաքելական համայնքի 44 որբ (Տեղեկագիր 1909... էջ 92):

Ան վերջին անգամ թուրքերու կողմէ կողոպտուած ու քանդուած է 1918-ին:

11 Կամ Կէօքճէլի: Մարաշի մօտակայ գիւղ, անկէ հարաւ-արեւմուտք 12 ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Ըստ Մարաշի Առաջնորդարանի պատրաստած 30 Օգոստոս 1910 թուակիր տեղեկագրին, 1909-ի կոտորածներու մախթաբակին ունեցած է 22 տուն՝ 170 հայ բնակիչ: Կոտորածներուն, թուրքեր այրած են հայերու բոլոր տունները (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 268), իսկ 1912-ին ունեցած է 24 հայ տուն (Տեղեկագիր Այրիսիսում... Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 29):

12 Կամ Չագըրլար: Հայաբնակ գիւղ Մարաշ գաւառին մէջ: Ըստ Մարաշի Առաջնորդարանի պատրաստած 30 Օգոստոս 1910 թուակիր տեղեկագրին, 1909-ի կոտորածներու մախթաբակին ունեցած է 35 տուն՝ 250 հայ բնակիչ: Կոտորածներուն թուրքեր այրած են հայերու բոլոր տունները (Յ. Թէրզեան, մշ. աշխ., էջ 268), բայց տեղւոյն հայերը, քանի մը զոհ տալէ ետք, յաջողած են ապաստանի Ֆըմտընազ ու փրկուի համընդհանուր կոտորածէն:

13 Կամ Տէրէ գիւղ: Հայաբնակ գիւղ Մարաշէն մօտ 35 քմ. հարաւ-արեւմուտք եւ Ֆըմտընազէն 5 քմ. հարաւ-արեւելք:

Համիտեան կոտորածներուն, թուրք խուժանը յարձակած է գիւղին վրայ, բայց զօրաւոր դիմադրութեան համոյնով՝ մահաճեղած է եւ տէրէ-քէօյցիք փրկուած են, իսկ 1909-ին, թուրքերու

կողմէ գրեթե ամբողջությամբ այրուած, թալանուած ու քանդուած է ան:

1909-ին գիւղը ունեցած է 120 հայ տուն, որում 20-ը անտարանական համայնքի իսկ մնացելու են: Անտարանականներ էին: Հայ առաքելական համայնքը ունեցած է Ս. Յակոբ եկեղեցին: Անտարանականները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին (Գ. Գուտուլեան, Ա. Զ. Զ. Զ., էջ 61): Կիլիկեան կոտորածներում, գիւղը ունեցած է առաքելական համայնքի 10 որբ (Տեղեկագիր 1909..., էջ 92):

1915-ին, աւանը ունեցած է 140 հայ տուն՝ 850 բնակիչ (Գ. Գալուստեան, Ա. Զ. Զ., էջ 55), որոնք ապաստանած են Ֆրնտըճագ ու մասնակցած անոր հերոսական դիմադրութեան, որմէ ողջ մնացողները, անելի ետք, քարոտուած են սուրիական անապատ ու հոն ոչնչացուած:

Ըստ այլ աղբիւրի, 1915-ին գիւղը ունեցած է 127 հայ տուն՝ 800 բնակիչ, որմէ զինադարձուած է 330 հոգի միայն (Մնացորդ հայերը, «Կիլիկիա», Ատանա, Ա. տարի, թիւ 52, 10 Յունիս 1919, էջ 2):

14 Կամ Հաւանը: Հայաբնակ գիւղ Ատանա նահանգի Եարփուզ գաւառի Պաղչէ գաւառակին մէջ, Հասան Պէլլիէն ու Պաղչէէն հիւսիս-արեւմուտք:

1909-ի կիլիկեան կոտորածներու նախօրեակին ունեցած է 170 հայ տուն, որում 40-ը անտարանական իսկ մնացելու առաքելական համայնքին կը պատկանէին (Տեղեկագիր Այրիս-խնամ..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 69), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին ունեցած է 1190 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, Ա. Զ. Զ., էջ 304):

Գիւղը 1909-ին ինքնապաշտպանական անձնաւորակ էր: Ենթադրուած է ահաւոր կոտորածի, որում ընթացքին սպանուած են գրեթե բոլոր տղամարդիկը, թիւով 186 հոգի, ինչպէս նաեւ 5 կին ու 25 երեխայ, ընդամենը 216 անձ (Հ. Սիմոնեան, Ա. Զ. Զ., էջ 137):

Կոտորածները իրենց ետին ձգած են 274 հայ առաքելական, 88 հայ անտարանական համայնքի եւ 2 կաթողիկէ որբեր ու 105 այրիներ (Տեղեկագիր 1909..., էջ 80, 84, 86, Տեղեկագիր Այրիս-խնամ..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 69):

15 Կամ Քէշիֆի: Զուտ հայաբնակ գիւղ Մարաշէն 20-25 քլմ. հարաւ-արեւմուտք, Ֆրնտըճագի մօտակայքը: Ունեցած է Սբ. Նշան եկեղեցին ու դպրոց մը:

Համիտեան կոտորածներում, քիշիֆիցք դիմած են ինքնապաշտպանութեան ու յաջողած են խուսափիլ կոտորածէ, սակայն գիւղը արարի ենթարկուած է մօտակայ թուրք գիւղերու բնակիչներէն: 1909-ին, մօտ 2000 թուրք ասպատակներ յարձակած են գիւղին վրայ ու հայեր, եկեղեցին ասպատակելով ու դիմադրելով՝ փրկուած են կո-

տորածէն, սակայն խուժանը յաջողած է այրել գիւղը ու սպաննել դուրսը մնացած 14 հայեր: Իրենց արտերուն եւ տուներուն հրկիզման հետեւանքով յառաջացած սովէն անելի ետք անոնցմէ մահացած են բազմաթիւ համագիւղացիներ:

1915-ին, Քիշիֆի ունեցած է 82 տուն՝ շուրջ 450 բնակիչ, որոնք ապաստանած են Ֆրնտըճագ ու մասնակցած՝ անոր հերոսական դիմադրութեան: Ողջ մնացողները քարոտուած են սուրիական անապատ, մինչ վերապրողներն ու զինադարձուած գիւղ վերադարձողները զոհուած են 1920-ի Մարաշի աղէտին (Գ. Գալուստեան, Ա. Զ. Զ., էջ 42-45):

Ըստ այլ աղբիւրի, գիւղը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին ունեցած է 560 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, Ա. Զ. Զ., էջ 310):

16 Կամ Ֆրնտըճոյ: Զուտ հայաբնակ մեծ գիւղ Մարաշ անկախ գաւառի Պազարճոզ գաւառակին մէջ, Մարաշ քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք, անկէ մօտ 20 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, Ամանուսեան լեռներու կուշտին:

Ունեցած է Սբ. Աստուածածին եկեղեցին եւ անտարանական համայնքի աղօթատեղի մը, ինչպէս նաեւ երեք դպրոց՝ արական, աղջկանց՝ 200 աշակերտութիւնով եւ անտարանական համայնքի՝ մօտ 40 աշակերտով (Ստեփան Տ. Մեփիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. Ե, էջ 518):

1912-ին, Ֆրնտըճագը ունեցած է 210 տուն բնակիչ, որում 40-ը անտարանական համայնքի իսկ մնացելուները առաքելականներ էին (Տեղեկագիր Այրիս-խնամ..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 29): Ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է 400 տուն՝ 2500 բնակիչ (Գ. Գալուստեան, Ա. Զ. Զ., էջ 46):

Գիւղը համիտեան եւ կիլիկեան կոտորածներէն զերծ մնացած է շնորհիւ իր ինքնապաշտպանութեան: 1909-ին, ան տուած է միայն 19 զոհ, որոնք ձգած են 67 որբ ու այրի: Նոյն օրերում, գիւղ ասպատակելով, փրկուած են նաեւ Հասան-Պէլլի, Խառնը, Պաղչէ, Զագըր Օղլու գիւղերէն մազապուրծ մօտ 2000 հայեր:

1915-ին, մօտակայ Տէրէ Քէօյ եւ Քիշիֆի գիւղերու հայութիւնը միանալով Ֆրնտըճագիներում եւ Ջէթումէն հոն ասպատակուած փոքրաթիւ մարտիկներում, բոլորը՝ նուազ քան 500 կոտոր, 16 Յուլիս - 3 Օգոստոս 1915՝ դիմադրած են անելի քան ուրջ հազարամոց թուրքական բանակին ու անոր միացած խուժանին:

Հերոսական մարտերէ ետք, կոտորուած է մօտ 2100 հայ, իսկ մարտիկներէն քիչեր յաջողած են ասպատակիլ լեռներ ու ասպատական կեանք վարել մինչեւ զինադադար, մինչ անձնատուր եղողներու մեծ մասը կոտորուած է:

Զինադադարէն ետք, 550 վերապրող ֆրնտըճագիներ վերադարձած են հայրենի գիւղ եւ 1920-ին հերոսական մարտեր մղած են թուրք շարդարարներու, այս անգամ՝ քեմալականներու դէմ: Կարճ ժամանակ անց, անոնք եւս ենթարկուած են Մարաշի հայութեան դառն ճակատագրին (Մեթոն Միմապաշեան, Ֆրնտըճագ Ֆրնտըճոյ, Մոնթէփոտէօ, 1949, էջ 14, 44-54):

17 Պատմական քաղաք դաշտային կիլիկիոյ մէջ, համանուն նահանգի վարչական կեդրոնը: Կառուցուած է Սիհուն գետի ափին: ԺԲ.-ԺԴ. դարերում մտած է կիլիկիոյ հայկական պետութեան կազմին մէջ:

Տեղւոյն առաքելական հայերը, Ի. դարակազմին, ունեցած են երկու եկեղեցի՝ Սբ. Աստուածածին եւ Սբ. Ստեփանոս: Հայ կաթողիկէ եւ հայ անտարանական համայնքները եւս ունեցած են երկուքական եկեղեցի: Քաղաքը ունեցած է տասնեակ հայկական վարժարաններ, մշակութային-բարեսիրական միութիւններ, անելի քան մէկ տասնեակ հայկական տպարան, երկու տասնեակէ անելի հայատառ թերթ, եւ այլն:

Ի. դարակազմին, Ատանան ունեցած է մօտ 25 հազար հայ բնակիչ (Ս. Մոցիկեան, Ա. Զ. Զ., էջ 87), իսկ 1909-ի կիլիկեան կոտորածներու նախօրեակին՝ 26.430 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, Ա. Զ. Զ., էջ 267), մինչ անոր ազգային հիմն վարժարանները, 1913-1914-ին, միասնաբար ունեցած են 1498 աշակերտ, կաթողիկէներու վարժարանը՝ 160, անտարանականներու գոյգ վարժարանները՝ 224 աշակերտ:

1909-ի Ապրիլին, նահանգի հայութիւնը ենթարկուած է ընդհանուր կոտորածի: Թուրք խուժանը ամբողջությամբ այրած է քաղաքի հայկական թաղամասը եւ քաղաքէն ու մօտակայ գիւղերու հայութեան սպաննած է մօտ 14 հազար անձ: Կոտորածներում, ամբողջ նահանգի հայութիւնը տուած է անելի քան 25 հազար զոհ:

Յիշեալ կոտորածներում հետեւանքով Ատանա քաղաքը ունեցած է 1137 առաքելական համայնքի, 50 բողոքական եւ 90 կաթողիկէ որբեր (Տեղեկագիր 1909..., էջ 71, 84-85):

1918-ի զինադադարէն ետք, Ատանա հաւաքուած են բազմաթիւ վերապրած աստանացիներ եւ այլ շրջաններէ հոն ասպատակուած հայեր: Ֆրանսացիներու կիլիկիայէն հեռանալով անոնք եւս լքած են քաղաքը ու հեռացած:

18 Գիւղաքաղաք՝ կիլիկիոյ մէջ, Ատանա նահանգի Եարփուզ գաւառին մէջ, Օսմանի գաւառակին կեդրոնը, Սեւ լեռներում վրայ, Ատանա քաղաքէն հիւսիս-արեւելք:

Ամանուսեան լեռնաշղթայի արեւմտեան դրոն է Ամանուսեան լեռնաշղթայի փապուղին: Տեղան, ուրկէ կը սկսի երկաթուղիի փապուղին: Տեղւոյն առաքելական եւ անտարանական հա-

մայնքները ունեցած են իրենց առանձին եկեղեցիները:

1909-ի կիլիկեան կոտորածներու նախօրեակին, Օսմանիէն ունեցած է 1.000 տուն բնակիչ, որում 200-ը հայեր էին, մեծամասնութեամբ՝ հաճընցիներ (Յ. Թէրզեան, Ա. Զ. Զ., էջ 195): Ըստ այլ աղբիւրի, նոյն թուականին, ան ունեցած է 150 տուն հայ բնակչութիւն, որմէ նոյն տարուայ կոտորածներում զոհուած են անելի քան 500 հայեր (Տեղեկագիր Այրիս-խնամ..., էջ 61), որոնք ասպատակուած էին եկեղեցի ու դիմադրած էին թուրք խուժանին, բայց անելի ետք, տեղի տալով՝ ենթարկուած էին ընդհանուր կոտորածի: Բացի պատանդներէն, հայ տղամարդ չէր մնացած անանին մէջ:

Ըստ Յակոբ Թերզեանի, «Օսմանիէի մէջ գործուած վայրագութիւնները կիլիկիոյ եղեռնին գլխու գործոցն է»: 1909-ին Օսմանիէի մէջ նախապաշտպանութեան բնիկ եւ հոն ասպատակուած հայերում ընդհանուր թիւը եղած է մօտաւորապէս 1500 (Յ. Թէրզեան, Ա. Զ. Զ., էջ 199, 202), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, Օսմանիէի մէջ նահատակուած են 1111 հայեր (Յակոբ Պապիկեան, Ատանայի եղեռնը, հայացոյց՝ Յակոբ Սարգիսեան, Բ. տիպ, Հալէպ, 2009, էջ 61), որոնք ձգած են 262 հայ առաքելական եւ 4 հայ անտարանական համայնքի որբեր (Տեղեկագիր 1909..., էջ 82, 85):

Յեղասպանութեան տարիներում, քաղաքը եղած է հայ քարտեզագրութեան համակարգողներու գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր տեղակայուած էին 50 հազար քարտեզագրներ (Ara Sarafian (compiled with an introduction), United States official records on the armenian genocide 1915-1917, Gomidas Institute, Princeton and London, 2004, էջ 380), որոնցմէ կոտորուած է 11.110 անձ (Հայաստանի եւ յարակից..., հտ. Ե., էջ 487):

19 Նոյնը հաստատուած է Մարաշի կոտորածէն անմիջապէս ետք հոն գտնուած Գրիգոր Գուտուլեան, ըստ որում՝ «հին ռեժիմի երկրպագու» տեղւոյն կատարելիքը անտարբեր գտնուած է կոտորածները կանխելու նպատակով իրեն եղած դիմումներում հանդէպ, առարկելով, թէ գօրջ իջեցնելով՝ խառնակութիւն պիտի ստեղծուի քաղաքին մէջ, եւ անոր թոյլ ընթացքէն է որ, խուժանը քաջալերուելով, յարձակած է տեղւոյն հայերում վրայ ու կոտորած զանոնք (Գ. Գուտուլեան, Ա. Զ. Զ., էջ 62):

20 Եմաճ է Մարաշ 1877-ին: Կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի կեդրոնական վարժարանէն: 1895-1899 յաճախած է Տարսուսի Ալեք Բօլ (Սուրբ Պօղոս) գոլէճ իսկ 1899-1902՝ Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարան, ուրկէ շրջանաւարտ ըլլալէ ետք՝ ծննդավայրին մէջ չորս տարի պարապած է ուսուցչութեամբ: 1906-ին, Սոյլ վանքին մէջ

քառանյայ ձեռնադրուելով՝ 1908-1909 եւ 1912-1914 վարած է Մարաշի առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը: Կիլիկեան կոտորածներէն ետք շրջան մը բանտարկուած է կառավարութեան կողմէ:

1915-ին աքսորուած է Տէր Զօր, ուրկէ քաղաքական ամբաստանութեամբ դրկուած է Հալէպ՝ պատերազմական ատեանի առջեւ դատուելու: Այս միջոցին, Հալէպի մէջ բանտարկուած է 15 անգամ:

Մարտ 1916-ին կը գտնուէր սուրիական անապատի Սապաա ասանը:

Զինադադարին, անցած է Հալէպ, ապա՝ Մարաշ, բայց 1922-ին վերջնականապէս հեռանալով անկէ՝ մեկնած է Թրոյ, Միացեալ Նահանգներ, ուր եւ վախճանած է 8 Հոկտեմբեր 1927-ին (Գ. Գալուստեան, մշ. աշխ., էջ 596-597):

21 Վերջին երկու յաւելուած տողերը գրուած են նոյն ձեռագիրով, բայց տարբեր մելանով:

22 Փոլիս՝ ոստիկան, միտիր՝ տնօրէն. փոլիս միտիրի՝ ոստիկանապետ:

23 Արաբերէն՝ պահեստի զինուոր:

24 Պատմական քաղաք դաշտային Կիլիկիոյ մէջ, Կիւնտու գետի ափին, Ատանա նահանգի Մերսին գաւառի Տարսն գաւառակի կեդրոնը, Ատանա քաղաքէն հարաւ-արեւմուտք:

Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան ժամանակ մաս կազմած է հայկական պետութեան ու շրջան մը եղած է անոր մայրաքաղաքը:

Ունեցած է Սր. Աստուածածին հայ առաքելական շքեղ եկեղեցին:

Տեղւոյն հայ անտարանական համայնքը եւս ունեցած է իր եկեղեցին ու Մեմնանեան որբանոցը:

Տարսնի ազգային երեք վարժարանները 1908-ին միասնաբար ունեցած են 245 աշակերտ: Նշանաւոր էր նաեւ քաղաքի Սէնթ Բօլ (Սուրբ Պողոս) ամերիկեան գոլէճը: Տեղւոյն հայերը ունեցած են քանի մը տպարան, թերթեր, մշակութային-քարտէրական միութիւններ, եւ այլն:

16-17 Ապրիլ 1909-ին, թուրք ամբոխը խուժած է Տարսնի հայկական թաղամաս ու սպաննած 73 հոգի, իսկ քաղաքի յարակից թուրք գիւղերուն ու ազարակներուն մէջ սպաննած է եւս 342 հայ (Միհրան Միհնատեան, «5 անտիպ վաւերաթուղթ՝ Կիլիկիոյ 1909 թուականի կոտորածներուն մասին», «Ազդակ», Պէյրութ, 24 Ապրիլ 2009, էջ 89): Այս կոտորածներուն հետեւանքով քաղաքին առաքելական հայերը ունեցած են 128 որբ (Տեղեկագիր 1909..., էջ 74):

Քաղաքը 1909-ի կոտորածներէն առաջ ունեցած է 4400 հայ բնակիչ, իսկ 1913-ին՝ 3139 (R. Kévorkian-Paboudjian, մշ. աշխ., էջ 279): Ըստ այլ աղբիւրի, 1912-ին ան ունեցած է 600 տուն հայ բնակչութիւն, որուն 100-ը եղած են անտա-

րանական համայնքի, 30-ը՝ կաթողիկէ իսկ մնացեալները՝ առաքելական (Տեղեկագիր Այրիսխանաւ..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 76):

Ցեղասպանութեան տարիներուն, Տարսնն ու անոր շրջակայքը դարձած են աքսորական հայերու համակերրոնացման կարեւոր վայր մը: Անկէ մօտաւորապէս հինգ քիլոմէտր հեռաւորութեան վրայ գտնուող Քիլիկ սթասիոնի ընդարձակ դաշտին մէջ, 5-6 հազար վրաններու տակ տեղակայուած են 25-30 հազար հայեր:

Զինադադարին, Տարսնի մէջ հաւաքուած են մօտ 4000 հայեր, որուն 1500-ը այլ քաղաքացիներ էին, բայց անէլի ետք, Կիլիկիոյ պարպումով անոնք եւս հեռացած են հայրենի քաղաքէն:

25 Քաղաք Էտիրնէ (Ատրիանուպոլիս) նահանգի Կէլիպօլու գաւառին մէջ, համանուն գաւառի կեդրոնը: Կը գտնուի Տարսնէլի մեղուցին ծայրը: 1907-ին ունեցած է 200 հայ տուն (Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Բ., Վեներտիկ-Սր. Ղազար, 1907, էջ 385), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին՝ 1500 հայ (Ս. Մոցիկեան, մշ. աշխ., էջ 340-341), որոնք ունեցած են Սր. Թորոս եկեղեցին եւ Սր. Լուսաւորչեան-Հոնիսիսիան վարժարանը: Ըստ այլ աղբիւրի, քաղաքը 1914-ին ունեցած է 1190 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, մշ. աշխ., էջ 122):

26 Հաճըն: Հայաբնակ պատմական քաղաք լեռնային Կիլիկիոյ հիւսիսը, Ատանա նահանգի Սիս գաւառի Հաճըն գաւառակի կեդրոնը, Ատանա քաղաքէն հիւսիս-արեւելք: Կառուցուած է Սարոս գետի աջ կողմը, պատմական Հարգան քաղաքի աներակներուն մօտակայքը: ԺԲ-ԺԳ դարերուն, մտած է Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան կազմին մէջ:

1909-ի կիլիկեան կոտորածներուն, շնորհիւ ինքնապաշտպանութեան, հաճընցիք զերծ մնացած են ջարդէ, բայց աշխատանքի համար շրջակայ քաղաքներ ու մանաւանդ Ատանա մեկնած հազարաւոր հաճընցիներ զոհ գացած են կոտորածներուն, որուն հետեւանքով Հաճընի հայերը ունեցած են 538 այրի, 1508 առաքելական համայնքի, 49 անտարանական եւ 76 կաթողիկէ որբեր (Տեղեկագիր Այրիսխանաւ..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 50, Տեղեկագիր 1909..., էջ 75-77, 84, 86):

Տեղւոյն հայ առաքելականները ունեցած են վեց, անտարանականները՝ երկու, իսկ կաթողիկէները՝ մէկ եկեղեցի: Հաճընի մօտակայքէն էր Սր. Յակոբ պատմական վանքը:

Տեղւոյն հայերը ունեցած են անէլի քան տասնեակ մը վարժարաններ, որոնցմէ մշակաւոր էին մանաւանդ՝ Սահակ-Մեսրոպեանն ու Ամերիկեան աղջկանց գիշերօթիկ եւ մանչերու բարձրագոյն վարժարանները:

Հաճընցիք ունեցած են նաեւ որբանոց-արհեստանոց, բարեսիրական-մշակութային միութիւններ, հայերէն թերթեր, հիւանդանոց եւ այլն:

Հաճընը, 1912-ին, ունեցած է 2000 տուն բնակիչ, որուն 1700-ը հայ առաքելական, 200-ը անտարանական, 50-ը կաթողիկէ եւ 50-ը թուրքի տուներ (Տեղեկագիր Այրիսխանաւ..., Սայապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 49), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, ունեցած է 26.480 հայ բնակիչ (R. Kévorkian-Paboudjian, մշ. աշխ., էջ 300):

Ցեղասպանութեան մեծ կորուստներ տալէ ետք, վերապարծ հաճընցիներ, զինադադարին, վերադարձած են հայրենի քաղաք, սակայն քեմալական թուրքեր պաշարած են զայն ու հաճընցիք դիմադրած են հերոսաբար (1 Փետրուար - 15 Հոկտեմբեր 1920), բայց ի վերջոյ թուրք խուժանը քաղաք մտնելով՝ անխնայ կոտորած է հեռանալու անկարող ամբողջ ժողովուրդը, մօտաւորապէս 6-8 հազար հոգի:

27 Ծնած է Զէյթունի մօտակայ Եարփուզ գիւղը 1868-ին: Աշխարհական անունով՝ Գէորգ, իսկ գրական ծածկանունով՝ Սասկան Վարդապետ: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ: 1883-ին մտած է Սոյո մայրավանքի ժառանգաւորաց վարժարան, իսկ 1886-ին մեկնած է Կ. Պոլիս ու հետեւած Սահակեան վարժարանի դասընթացներուն եւ զայն ասարտելէ ետք տարի մը ուսուցչական պաշտօն վարած է Ատանայի մէջ: 1890-ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ եւ մինչեւ 1895 վարած է Ալեքսանտրէթի (Իսքենտերուն) առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: Անդամակցած է հնչակեան կուսակցութեան: 1896-ին եօթը ամիսով բանտարկուած է որպէս Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն մէկը: Ընդհանուր ներմէն օգտուելով արձակուած է բանտէն ու աքսորուած է Դամասկոս, ապա Կ. Պոլիս տարուելով դարձած է Օրմանեան Պատրիարքի անձնակազմի քարտուղարը, միաժամանակ վարելով Սիւտաքարի քարոզիչի պաշտօնը, քանի մը այլ առիթներով անբաստանութեամբ, քանի մը այլ առիթներով եւս բանտարկուած է կառավարութեան կողմէ: 1907-1908 եղած է Սոյո ժառանգաւորաց վարժարանի տեսուչ, ապա՝ առաջնորդի ու առաջնորդական փոխանորդի պաշտօններ վարած է Հաճընի (1908-1910), Ատանայի (1910-1911), Հալէպի (1911-1914) ու Եոզկատի (1914-1915) մէջ, ուր եւ նահատակուած է 1915-ին:

Պարբերական մամուլի էջերուն հրատարակած է բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ, կրօնական յօդուածներ, տպաւորապաշտ էջեր, ուսումնասիրութիւններ եւ այլն:

Առանձին հատորով լոյս ընծայած է երկու գիրք՝ Կեանքը առանց հաւատքի, Ա. հատոր, (Վիեննա, 1903) եւ Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերու (Կ. Պո-

լիս, 1912): Զգած է նաեւ բազմաթիւ անտիպ գործեր, որոնք կորսուած են ցեղասպանութեան տարիներուն (Գ. Գալուստեան, մշ. աշխ., էջ 68. Բարգէն Մ. Վրդ. Չարեան, Հայ հոգեւորականութեան կորուստը Մեծ եղեռնին, Անթիլիաս, 2005, էջ 43-55):

28 Ներսէս եպսկ. ձերբակալուած է իր խօսած քարոզներէն մէկուն համար, ինչպէս նաեւ 1909-ի կիլիկեան կոտորածներու միջոցին իր առաջնորդական թեմին՝ Հաճընի հայոց զինեալ ինքնապաշտպանութեան իր մասնակցութեան ամբաստանութեամբ եւ դատուած է Մարաշի ու Էրզրոմի պատերազմական ատեաններուն առջեւ: 3.5 ամիս բանտարկուած մնալէ ետք ազատ արձակուած է: Այդ օրերու իր բանտային յուշերը հրատարակած է «Կախարդանին ստուերը» խորագրով յուշագրութեամբ (Ամէնուն տարեցոյցը, 5-րդ տարի, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 118-125), ուր ըսած է, թէ իրեն բանտակից դատաւորը ձերբակալուած էր որպէս «սահմանադրաւէր կառավարիչի մը քարկոծման եւ սպանման իբր պատճառ կամ թելադրիչ»:

29 Մկրտիչ Եպսկ. Վեհապետեան-Մանիսալեան: Ծնած է 1841-ին Անկիւրիա: Ծանախած է ծննդավայրի ազգային վարժարանը: Կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է Մկրտիչ Կաթողիկոս Քեֆսիգեանէն, իսկ 1883-ին՝ նոյնն ձեռնադրուած է եպիսկոպոս: Տարբեր տարիներու գտնուած է Հնդկաստան ու Երուսաղէմ: Առաջնորդական պաշտօններ վարած է Ատանայի, Եոզկատի, Հաճընի, Անտիոքի ու Մարաշի մէջ: Երջան մըն ալ ծառայած է Քիլիս ու հիմնած քանի մը կրթական-մշակութային ընկերութիւններ: Դաստանդած է Կիլիկիոյ երկրորդ Գիշերօթիկ վարժարանին մէջ:

Քաղաքական ամբաստանութեամբ, 1891-ին աքսորուած է ծննդավայրը, յետոյ՝ Երուսաղէմ, որմէ ետք տարուած է Կ. Պոլիս, ուր մնացած է մինչեւ 1908-ի սահմանադրութիւնը: Այդ միջոցին Կ. Պոլսոյ մէջ մաս կազմած է ազգային եւ կրօնական բազմաթիւ մարմիններու:

Վախճանած է Մարաշ, 21 Մայիս 1910-ին (Գ. Գալուստեան, մշ. աշխ., էջ 591-592, Ալիշան Ա. Պայրամեան, Կիլիկա հայկական Քիլիս, Երեւան, 2001, էջ 100-102):

30 Տեղեկագրի իրաքանչիւր էջին վերելք կայ Մարաշի Ազգային Առաջնորդարանին կորածե կմիքը՝ «ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ԸԱՅՈՑ ՄԱՐԱՇՈՒ 1904» մակագրութեամբ:

31 Թրքաբնակ գիւղ Ֆընտրճազէն 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ: 1909-ին ունեցած է 400 տուն բնակիչ (Գ. Գոտուլեան, մշ. աշխ., էջ 60):

32 Թրքաբնակ գիւղ Մարաշի արեւմուտքը, Ըիհուն գետի ափին, համանուն գիւղախումբին կեդրոնը:

- 33. Կամ Ալլախան, Ալլախան: Գիւղաքաղաք, Մարաշ անկախ գաւառի Ալլախան գաւառակին կեդրոնը, Մարաշ քաղաքէն հիւսիս-արեւելք, մօտ 70 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Կառուցուած է Քիւրտ լեռան ստորոտը: Ընդհանուր կը բնի անոր մերձակայ լեռներէն: Յիշատակուած է Կիլիկեան թագաւորութեան շրջանին, երբ մօտակայ բազմաթիւ ամրոցներ ենթակայ եղած են ունեւորութեան: Ի. դարուն, տեղւոյն հայ առաքելական համայնքը ունեցած է Սբ. Գեորգ եւ Սբ. Յակոբ գոյգ եկեղեցիներն ու ազգային վարժարան մը, որ 1911-1912 դարրոցական տարեշրջանին ունեցած է 92 աշակերտ: Հայ կաթողիկէ եւ անտարանական համայնքները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցիներն ու դարրոցները: Յեղասպանութեան նախօրեակին, աւանը ունեցած է 12 հազար բնակիչ, որուն 4 հազարը՝ հայեր, որոնցմէ 500-ական հոգի պատկանած են կաթողիկէ եւ անտարանական համայնքներուն (Գ. Գալուստեան, Ա. աշխ., էջ 69-70, Արիս Ա. հարոնեան եւ Նշան Պատանեան, *Ջէյթունի պատմագիրք*, Պուէնոս Այրէս, 1960, էջ 309-310):
- 34. Հայ եւ թուրք խառն բնակչութեամբ գիւղ՝ Ջէյթունէն մօտաւորապէս 55 քմ. արեւելք: ԺԹ. դարու վերջաւորութեան ունեցած է 1030 բնակիչ (*Հայաստանի եւ յարակից... Ա.*, էջ 88):
- 35. Թրքերէնով կեանութեանը՝ անհաստատներու (հայերու) փաշա:
- 36. Սանճագ՝ դրօշակ, շերիֆ՝ սուրբ. սանճագը շերիֆ՝ սուրբ դրօշակ:
- 37. Պատմական բերդաքաղաք դաշտային Կիլիկիոյ մէջ: Հայկա նահանգի Այնթապ գաւառի կեդրոնը, Հայկա նահանգի հիւսիս-արեւելք, մօտ 100 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Յիշուած է Ժ. դարէն սկսեալ: Երբեք մը մաս կազմած է Օղեւտոյ խաչակրաց իշխանութեան, ապա զայն գրաւած են մետյուք եգիպտացիները: 1404-ին աներած է զայն Լէնկ Թիմուրը եւ հուսկ 1516-ին՝ քաղաքը գրաւած են օսմանցի թուրքերը: Ի. դարասկզբին, տեղւոյն հայ առաքելական համայնքը ունեցած է վեց եկեղեցի, իսկ հայ անտարանական համայնքը՝ երեք եկեղեցի: Հայ կաթողիկէ համայնքն ու լատինները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցիները: Հայերը միասնաբար ունեցած են 17 դարրոց, ընդ որում՝ աղջկանց եւ մանչերու բարձրագոյն վարժարաններ, Աստուածաբանական ճեմարան, որբանոցներ, տպարաններ, մշակութային միութիւններ եւ այլն. Այնթապը էր մանաւանդ ամերիկացի միսիոնարներու հիմնած կեդրոնական Թուրքիոյ գոյէնը: Այնթապի մէջ տպուած են մօտ 30 հայաստան գիրքեր եւ մոյնքան ձեռագիր ու տպագիր թերթեր:

- Քաղաքը եղած է վաճառականական, տնտեսական, արհեստագործական եւ մշակութային կարեւոր ուստան մը ամբողջ տարածաշրջանին համար, ուր զարգացած էին մանաւանդ պղնձագործութիւնը, կտասագործութիւնն ու կաշեգործութիւնը: 1914-ին ունեցած է 80 հազար բնակիչ, որուն մօտ 36 հազարը հայեր էին (Գ. Սարաֆեան, Ա. աշխ., Ա., էջ 87): 1915-ին Այնթապի հայութեան մէկ մասը արտուած է սուրիական անապատ ու մեծ մասամբ ոչնչացած, մինչ ուրիշներ հասած են Սուրիոյ Համա քաղաքն ու մօտակայ Սալամիէ աւանը եւ շատեր զոհ գացած են սովի ու համաճարակի: Ջինադադարին, վերապրած այնթապցիներ եւ Արեւմտեան Հայաստանի այլեայլ շրջաններէն փախտական հայեր, ընդամենը մօտ 18 հազար հոգի հաստատուած են Այնթապ ու կրկին շէնցուցած զայն: Այնթապահայեր, 1 Ապրիլ 1920 - 8 Փետրուար 1921-ին ինքնապաշտպանական հերոսական մարտեր մղած են քեմալական հրոսակներուն դէմ, սակայն ֆրանսացիներուն Կիլիկիայէն հեռանալով՝ անոնք եւս զանգուածային ձեռով գաղթած են քաղաքէն ու ապաստանած՝ Հայկա եւ այլուր:
- 38. Հոչակուած սահմանադրութեանէն դժգոհ, Մարաշի թուրքերը չհամարձակելով բացայայտօրէն յայտնելու իրենց դժգոհութիւնը, դրդած են իրենց կիները «ցոյց մը ընելու», որոնք ամբոյս մը կազմելով, «փրկելով ու քարերով զինուած» քարկոծած են կառավարիչին բնակարանը, ըսելով թէ «Բաշան կեանքը եղած է, զինքը չենք ուզեր», ու ան սարսափելով իր կեանքին դէմ եղած սպառնալիքներէն, զիջելով հեռացած է քաղաքէն ու անցած է Այնթապ, ուր եւ մահացած է կարճ ժամանակ անց (Գ. Գալուստեան, Ա. աշխ., էջ 758):
- 39. Թրքերէն՝ պարտիզական:
- 40. Հաւանաբար մկատի ունի երէց Յակոբ Քէշիշեանը: Ծնած է Մարաշ 1855-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, ապա՝ Այնթապի կեդրոնական Թուրքիոյ գոյէնը, զոր թողած է կիսաւարտ: Երբեք մը յաճախած է Մարաշի ճեմարանը, բայց այն եւս կիսաւարտ ձգելով, կարճ ժամանակով, որպէս ուսուցիչ, պաշտօնավարած է Հաճըն, ապա՝ ամբողջ 36 տարի քարոզիչի պաշտօնով շրջած է Կիլիկիոյ տարբեր անկիւնները՝ Էյպէզ, Ծար Տէրէ, Ֆընտըճագ, Անտէրուն (1880-1890), Կապան (1890-1892), Կոկիսոն, Չորք Մարգարեան (1892-1895) եւ երկար տարիներ՝ Մարաշ (1899-1912): Իր լեղափոխական գործունէութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար գործադրած ջանքերուն պատճառով երեք անգամ բանտարկուած է կառավարութեան կողմէ: Մահացած է Մարաշ, 20 Դեկտեմբեր

- բեր 1912-ին (Գ. Գալուստեան, Ա. աշխ., էջ 688-690):
- 41. 1909-ին հոն տեղի ունեցած արհմահեղութեան համար անելի ետք անուանուած է «Ղանը կէշիտ»՝ «Արիմոտ անցք» (Գ. Գալուստեան, Ա. աշխ., էջ 62):
- 42. Կամ Տեմիրճի պազարը՝ երկաթագործներու շուկայ: Մարաշի գլխաւոր շուկաներէն մին:
- 43. Մարաշի գլխաւոր շուկաներէն, ուր կար նաեւ սզկիթ մը:
- 44. Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ զեկուցագիր, հոս՝ վկայութիւն:
- 45. Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ դատավարութեան [այլ վայր] տեղափոխում:
- 46. Իսլամական օրէնքի սկզբունքներուն հիման վրայ վճռատու իսլամ կրօնաւոր:
- 47. Արաբերէն՝ Արդարութեան եւ կրօնից նախարարութիւն:
- 48. Ըստ Գալուստեանի, թուրք խուժանին կողմէ Մարաշի Սեբա Ալթը թաղին մէջ մտրուով ու սուրով սպանուած են 15 հայեր, որոնց «մէկ քանիին մարմինն ալ կտոր կտոր» ըրած են (Գ. Գալուստեան, Ա. աշխ., էջ 62):
- 49. Ըստ Մարաշի Առաջնորդարանի պատրաստած 1909-30 Օգոստոս 1910 թուականի տեղեկագրին, 1909-ին գիւղը տուած է 12 զոհ (Յ. Թէրզեան, Ա. աշխ., էջ 268):
- 50. Հոս եւ անելի վար տրուած որբերու եւ այրիներու թիւերուն մէջ հաւանաբար մկատի առնուած են այլ վայրերէ ալ աւանները տեղափոխուած որբերն ու այրիները եւս:
- 51. Կամ Կոկիսոն: Հայ եւ թուրք խառն բնակչութեամբ գիւղաքաղաք՝ Ջէյթունէն հիւսիս արեւմուտք, Ջէյթունի ու Հաճընի մէջտեղը: Կառուցուած է պատմական համանուն քաղաքի աներակներուն վրայ: Տեղւոյն հայերը մարդկային եւ միջակամ կորուստներ ունեցած են 1895-ի համիտեան կոտորածներուն: Աւանը, 1909-ին, ունեցած է 107 հայ տուն (Հ. Սիմոնեան, Ա. աշխ., էջ 166), իսկ 1912-ին՝ 75 հայ տուն, որուն 15-ը՝ անտարանական համայնքի (Տեղեկագիր Այրիսիւն...), Սալապալեանի Տեղեկագիրը, էջ 40), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին ան ունեցած է 380 հայ բնակիչ (Ք. Կեօրկիան-Քաբոճյան, Ա. աշխ., էջ 310):
- 52. Կամ Հիլիկ: Գիւղ Ջէյթունի արեւմուտքը գտնուող Կոկիսոնի գաւառակին մէջ, Կոկիսոնէն հիւսիս արեւմուտք: Ի. դարասկզբին ունեցած է 20 հայ տուն (*Հայաստանի եւ յարակից... Գ.*, 1991, էջ 401), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին՝ 20 հայ բնակիչ (Ք. Կեօրկիան-Քաբոճյան, Ա. աշխ., էջ 310):

- 53. Ջուտ հայաբնակ գիւղ Մարաշ գաւառի Անտըրին գաւառակի Կոկիսոնի դաշտին մէջ, Կոկիսոնէն մօտ 20 քմ. հարաւ: Կոչուած է նաեւ «Վերին Աւագկալ», որովհետեւ անոր բնակիչները գաղթած են Ջէյթունի համանուն գիւղէն: 1912-ին, ունեցած է 100 տուն բնակչութիւն (*Տեղեկագիր Այրիսիւն... Սալապալեանի Տեղեկագիրը*, էջ 40), իսկ Առաջին Աշխարհամարտի նախօրեակին՝ 650 բնակիչ (Ք. Կեօրկիան-Քաբոճյան, Ա. աշխ., էջ 312), մինչ գիւղի դարրոցը, 1911-1912 տարեշրջանին, ունեցած է 35 աշակերտ:
- 54. Ջուտ հայաբնակ աղքատիկ գիւղ Անտըրին գաւառակի Կոկիսոնի դաշտին մէջ, Կոկիսոն աւանէն 7-8 քմ. հարաւ: Ծանօթ է նաեւ «Վեհափառի գիւղ» անունով: 1912-ին ունեցած է 20 հայ տուն (*Տեղեկագիր Այրիսիւն... Սալապալեանի Տեղեկագիրը*, էջ 40), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին՝ 150 հայ բնակիչ (Ք. Կեօրկիան-Քաբոճյան, Ա. աշխ., էջ 312):
- 55. Հայ եւ թուրք խառն բնակչութեամբ գիւղ Մարաշի մօտակայքը, Անտըրինի գաւառակի Կոկիսոնի դաշտին մէջ, Կոկիսոն աւանին հարաւը: Գիւղի վարժարանը հիմնուած է 1908-ին: 1910-1911 տարեշրջանին ան ունեցած է 35 աշակերտ: 1909-ին, այստեղ կոտորածը սկսած է երբ խուժանը կրօնափոխութիւն առաջարկած է հայերուն եւ մերժուելով՝ դիմած է ջարդի: 1912-ին, Տէլէրմէն Տէրէսին ունեցած է 60 հայ տուն (*Տեղեկագիր Այրիսիւն... Սալապալեանի Տեղեկագիրը*, էջ 40), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին՝ 140 հայ բնակիչ (Ք. Կեօրկիան-Քաբոճյան, Ա. աշխ., էջ 311):
- 56. Կամ Թաշ Օլուգ: Հայ եւ թուրք խառն բնակչութեամբ գիւղ Ջէյթունի մօտակայ Կոկիսոնի դաշտին մէջ, Կոկիսոն աւանէն հարաւ-արեւմուտք: 1910-1912 ունեցած է 135 հայ եւ 35 թուրք տուն, նաեւ՝ եկեղեցի ու վարժարան (*Հայաստանի եւ յարակից... Բ.*, 1988, էջ 36), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին՝ 600 հայ բնակիչ (Ք. Կեօրկիան-Քաբոճյան, Ա. աշխ., էջ 312):
- 57. Կամ Կէպէն: Մեծ գիւղ Կիլիկիոյ մէջ, Մարաշ անկախ գաւառի Անտըրուն գաւառակի կեդրոնը, Սարոս լեռան սարահարթին վրայ, Ջէյթունէն հարաւ-արեւմուտք եւ Հաճընէն հարաւ-արեւելք: Բաղկացած է համանուն եւ հարեան երկու տարբեր գիւղերէ, մէկը՝ զուտ հայաբնակ, իսկ միւսը՝ մեծ մասամբ թրքաբնակ: Հայաբնակը գտնուած է դժուարամատչելի բարձունքի վրայ իսկ թրքաբնակը՝ լեռան ստորոտին եւ ունեցած է անելի փոքրաթիւ բնակչութիւն: Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան շրջանին, կարեւոր դեր խաղցած է Կապանի բերդը, որ կը

